

במחשכייך, ירושלים

קריאה ב'ירושלים של ברזל'
מאת מאיר אריאל ב-1967 והיום*

אסנת שרון

המאמר בוחן את התקבלותו של השיר 'ירושלים של ברזל' מאת מאיר אריאל, שנכתב בעת מלחמת ששת הימים ללחן השיר 'ירושלים של זהב' ומתכתב עם מילותיו. רווחת כיום התפיסה ששיר זה הוא שיר מחאה מתרים ואף אנטי-מלחמתי, אך ממצאים כתובים מוזמן פרסומו מראים שהשיר הובן ב-1967 אחרת מכפי שהוא מובן כיום. האמביוולנטיות הטמונה בשיר מורכב זה מאפשרת לקרוא בו קריאות שונות בהקשרים היסטוריים משתנים. בדבריי אעמוד על אופיו הדיאלקטי של 'ירושלים של ברזל', אשר נענה למוסכמות זמנו ובה בעת אפשר למצוא בו את ראשיתו של שיח חדש.

אחד השירים המזוהים ביותר עם מלחמת ששת הימים, שהתחוללה בין מדינת ישראל ובין שכנותיה ביוני 1967, ואולי אף השיר המזוהה עמה ביותר, הוא השיר 'ירושלים של זהב' מאת נעמי שמר. 'ירושלים של זהב' הושמע לראשונה באירוע ציבורי כמה שבועות לפני פרוץ המלחמה וזכה מיד לפופולריות עצומה. השיר מבטא אהבה ויראת קודש כלפי העיר ירושלים, ובפרט – געגוע וכמיהה לירושלים העתיקה ולמזרח העיר, שהיו נתונים, מאז קום המדינה ועד 1967, בידי ירדן, וישראלים לא יכלו לבקר בהם. בתקופת המתיחות הצבאית שקדמה למלחמה, בימיה הקצרים של המלחמה עצמה ובימי ההתפעמות מניצחונה הצבאי

* המאמר מבוסס על עבודה שהוגשה בקורס 'סוגיות מתודולוגיות בלימודי תרבות' בהנחיית ד"ר סיגל גולדין. תודה למשפחת אריאל על הרשות להשתמש בחומרי ארכיון מאיר אריאל. תודה גם לנעה בר, שהייתה שותפת לגילוי הראשוני שהגיע מחקר זה.

המזהיר של ישראל, שכלל גם כיבוש של כל חלקי ירושלים, היה 'ירושלים של זהב' למעין המנון שהושר בפי כול.¹

לצד השיר 'ירושלים של זהב' צמחה, מיד עם תום המלחמה, תופעה נוספת, שולית יותר, בתרבות הפופולרית בישראל: אחד החיילים שהשתתפו בלחימה בירושלים חיבר גרסה משלו לשיר. שיר חדש זה, 'ירושלים של ברזל', מושר ללחן 'ירושלים של זהב' ומילותיו מתכתבות עמו במפורש, אך שלא כשירה העדין והציורי של שמר – הוא מתאר באופן קודר ומוחשי למדי את מוראות הקרב. 'ירושלים של ברזל' זכה לתהודה רבה בשבועות ובחודשים שלאחר המלחמה. לאחר מכן, כותב השיר, מאיר אריאל, נעלם מן הזירה הציבורית למשך זמן-מה, אך עם הזמן שב והתפרסם בתור פזמונאי וזמר. יצירתו פופולרית מאוד זה שנים רבות, וקובעי הטעם בתחום המוזיקה הישראלית מחשיבים אותו יוצר מן המדרגה הראשונה.² ואלה מילות השיר:

במחשכייך, ירושלים, מצאנו לב אוהב
עת באנו להרחיב גבולייך ולמגר אויב
מקול מרגמותיו רווינו, ושחר קם פתאום –
ורק עלה, עוד לא הלבין הוא, וכבר היה אדום
ירושלים של ברזל ושל עופרת ושל שחור
הלא לחומותייך קראנו דרור
הגדוד, רגום, פרץ קדימה, דם ועשן כולו
ובאו אימא אחר אימא בקהל השכולות
נושך שפתיו, ולא בלי יגע, הוסיף הגדוד ללחום
עד שסוף-סוף הונף הדגל מעל בית הנכות
ירושלים של ברזל...
נפוצו כל גדודי המלך, צלף – נדם צריחו
עכשיו אפשר אל ים המלח בדרך יריחו
עכשיו אפשר אל הר הבית וכותל מערב
הנה הנך באור ערביים, כמעט כולך זהב
ירושלים של זהב ושל עופרת וחלום –
לעד בין חומותיך ישכון שלום³

למקרא מילות השיר, קוראים בני זמננו (ובכלל זה כותבת שורות אלה) עשויים לראות בו שיר מחאה אנטי-מלחמתי, פרפרזה מרה ואירונית על שירה של שמר. תפיסה זו בנוגע למשמעותו של השיר רווחת למדי, ומתאימה לעמדות הפוליטיות המוצהרות שביטא אריאל ברבות השנים, וכן לתדמיתו הציבורית ולסגנונו האמנותי.⁴ אך אם כך הדבר, עולה

השאלה כיצד התקבל שיר מעין זה בתקופה שהלך רוחה היה, על פי עדויות ומחקרים רבים, מיליטריסטי ביותר.^א יתרה מזו – נוכח הלך רוח זה, ונוכח שליטתם של מנגנוני המדינה באמצעי התקשורת באותה העת,^ב כיצד ייתכן ששיר מעין זה זכה לבמה ציבורית מלכתחילה? בחינת תעודות מן התקופה מספקת פתרון לקושי זה: מתברר שהמשמעויות שיוחסו לשיר ב־1967 שונות מאלה שהקוראים והמאזינים נוטים ליחס לו כיום.

נושאו של מחקר זה הוא אפוא תהליך התקבלותו של שירו של מאיר אריאל 'ירושלים של ברזל' בקרב החברה הישראלית.^ג מטרתו הספציפית של המחקר היא לעמוד על הפער בין התפיסה הרווחת כיום בדבר תולדות התקבלותו של השיר ומשמעותו ובין השתלשלות האירועים והלכי הרוח שליוו אותו כפי שהללו עולים מן התעודות. אתאר את התקבלותו של השיר ב־1967 ואבקש לענות על שתי שאלות: אילו משמעויות הוענקו לשיר בשעתו, וכיצד אפשר להסביר את הפער בינן לבין הסיפור הרווח בנדון כיום?

1. ציניות נוכח "נחשולי הפתוס": כתיבה על 'ירושלים של ברזל' היום

ברוב האזכורים המקוונים של תולדות השיר 'ירושלים של ברזל' מצוין שהשיר נכתב מתוך התרסה. הכיתוב הבא מאתר 'mima', אתר שמביא סיפורים ודברי רכילות על שירים בעברית מפי גולשים, הוא טיפוס:

בסוף שנות השישים לאחר מלחמת ששת הימים כשהארץ עוד הייתה אפופה באופוריה, קם צנחן צעיר, עלה לבמה ושר את השיר ירושלים של ברזל כהתרסה

^א במאמר המפתח שלו בנושא המיליטריזם בחברה הישראלית, ברוך קימרלינג מאפיין את החברה הישראלית בתור חברה שהווייתה הקולקטיבית הרחבה ביותר היא הוויית המלחמות. חוויות אוניברסליות וכלל-אנושיות המאפיינות כל קולקטיב עוברות, בקרב החברה הישראלית, "דרך מסגרת הצבאיות ומצב הסכסוך הקהילתי". לשיטת קימרלינג, למיליטריזם ממד תרבותי וקוגניטיבי: הצבא נתפס כמרכזי בחוויה ובוהות הקולקטיבית, והמלחמות נתפסות כתהליך מרכזי והכרחי בחיי האומה. הלך רוח זה מופנם על ידי המוסדות, ההנהגה והציבור בתור מציאות מובנת מאליה; קימרלינג (1993), עמ' 124–129. גם הסוציולוג משה ליסק, אשר לשיטתו החברה הישראלית של ימינו אינה מתאימה עוד להגדרה "חברה מיליטריסטית", מסכים עם קימרלינג כי בשנות ה-60 עדיין היה צה"ל מעורב מאוד במערכות האזרחיות במדינה וכי 'לוגדני' מיליטריזם בחברה הישראלית התפתחו במידה רבה רק בשלב מאוחר; ליסק (2001), עמ' 187, 197–200.

^ב לדברי אדווין סרוסי ומוטי רגב, אמצעי השידור היו נתונים למעשה למונופול של המדינה עד 1990, ו"תכניות של מוסיקה פופולרית תוכננו מתוך כוונה ברורה שישקפו את האוריינטציה התרבותית הלאומית" (סרוסי ורגב [תשע"ד], עמ' 54).

^ג יש לסייג ולומר כי בכתיב 'החברה הישראלית' כוונתי, במחקר זה, לחברה הישראלית בראי המדיה מן התקופה, אשר ביטאה את ערכי ההגמוניה והאינטרסים שלה, ובראי כתביהם האישיים של מי שלהערכת השתייכו לעילית החברתית-תרבותית של הימים ההם: יהודים וישראלים ותיקים, אשכנזים ברובם, שרבים מהם שייכים למוסדות ההגשמה הציונית כגון הצבא והקייבוצים.

לשיר ירושלים של זהב. בשירו דיבר מאיר על כאב המלחמה אובדן החיילים וההרס בניגוד לפסטורליה שצוירה בשירה של נעמי שמר.⁵

הצגת אריאל הצעיר בתור חייל אלמוני הפועל באופן ספונטני חוזר בתיאורים רבים של הופעת השיר, וכן ציון אווירת האופוריה ששררה בישראל בעקבות המלחמה והאנטיזה שהציע שירו של אריאל לאווירה זו. אך נוסף על כל אלה, אתרים וכותבים מרחיקים לכת וכותבים באופן משתמע או אף חד-משמעי כי שירו של אריאל נכתב בתור שיר אנטי-מלחמתי. כך באנציקלופדיה המקוונת 'ויקיפדיה', שהפופולריות שלה ועריכתה בשיטת 'חכמת ההמונים' עושות אותה לכלי רב-ערך להערכת הידע המקובל בנושא. בערך 'ירושלים של זהב' כתוב:

לצד התגובות החיוביות לשיר [ירושלים של זהב], היו שהגיבו בציניות לקול הפטריטי שבו. אחד מהם היה מאיר אריאל, שחיבר בתגובה את השיר 'ירושלים של ברזל' ובו מחאה על חללי המלחמה ועל התגובות הפטריטיות המוגזמות לטענתו שהופיעו לאחר איחוד שני חלקי ירושלים. השיר היווה ומהווה עד היום בעיני רבים אנטי-תזה לשירה של שמר.⁶

ובערך 'ירושלים של ברזל' נכתב: "בראיון מוקלט הסביר אריאל כי הוא למעשה קרא תיגר על מחיר המלחמה שהיא דבר נורא וניסה להציג את הצד השני של שחרור ירושלים. נעמי שמר לא אהבה את השינויים, ובמשך שנים היה ביניהם נתק מוחלט".⁷ גם החוקר, היוצר והמבקר דן אלמגור כותב כי אריאל כתב "נוסח חדש, פחות זוהר, למילים מופזות הזהב של השיר המקורי" וכי "בסערת הרוחות ונחשולי הפתוס הלאומי של אותם ימים היו כאלה שדרשו לגנוז את שירו של החייל ולאסור את השמעתו ברדיו".⁸ ניכר אפוא שרווחת הדעה כי שירו של אריאל הוא שיר מחאה אנטי-מלחמתי וכי השיר נתפס ככזה גם בעת פרסומו ואף עורר בשעתו התנגדות ציבורית. כעת נבחן את קורותיו של השיר בחודש יוני 1967 ובחודשים שלאחר מכן.

2. ההמתנה, המלחמה והאופוריה: חודש מאי ויוני 1967

ביום 15 במאי 1967, יום העצמאות ה-19 של מדינת ישראל, התקבלו בישראל ידיעות מודיעין בדבר הזרמת כוחות מצריים אל חצי האי סיני. הייתה בכך משום הפרת הסכמה שבשתיקה שהושגה בין שתי המדינות בדבר פירוז חבל זה. המהלך התקבל בהפתעה מצד ישראל, שלא צפתה עימות עם מצרים בזמן זה. בתקופה זו היה המתח בין ישראל לסוריה בשאלת השליטה במקורות הירדן בשיאו, וטענת מצרים הייתה שהיא מתכוננת לעימות

כלל-ערבי עם ישראל. נראה כי מצרים הבינה כי מהלכיה יביאו את ישראל להתכונן למלחמה.⁹

ב־19 במאי 1967 הוכרז על גיוס כללי של כוחות המילואים – צעד דרמטי עבור מדינה שכוח המילואים שלה מבוסס על רוב אוכלוסיית הגברים בגיל העבודה. בשל מחירו החברתי, הכלכלי והפוליטי של צעד זה, הכול שיערו כי פירושו הכרזת מלחמה בתוך זמן קצר, והדבר תרם למתיחות הרבה ששררה בישראל בלאו הכי.¹⁰ ב־23 במאי הכריז נשיא מצרים, גמאל נאצר, על סגירת מיצרי טיראן שבדרום סיני בפני כלי שיט המפליגים לאילת, והצהיר כי ארצו מוכנה לעימות עם ישראל. בימים הבאים אף נחתמו הסכמי שיתוף פעולה צבאי בין סוריה, ירדן ומצרים.¹¹

השבועות הללו, מאמצע מאי ועד 5 ביוני 1967, מכונים 'תקופת ההמתנה'. בפרק זמן קצר אך דרמטי זה שררה בקרב הציבור הישראלי מתיחות רבה, המתוארת במקורות שונים בתור חרדה ממשית לגורלה של מדינת ישראל וחשש מפני חורבנה.¹² כיום יש חוקרים המטילים ספק בנרטיב הישראלי שלפיו לא הייתה ברירה אלא לצאת למלחמה זו, אך אין ספק כי בתקופת ההמתנה הובנה המלחמה בתור 'מלחמת אין-ברירה', ואף בתור מלחמת קיום, בקרב הציבור הישראלי.¹³

ב־5 ביוני, כעשרה ימים לאחר שהושלם גיוס המילואים, פתחה ישראל במלחמה. חיל האוויר פתח במתקפה אווירית על חיל האוויר והשריון המצריים, ולאחר מכן כבש צה"ל את חצי האי סיני ורצועת עזה. במקביל נכבשה 'הרמה הסורית', רמת הגולן, ו־90 אלף כפריים גורשו משטחה. מיד עם הצטרפות ממלכת ירדן למלחמה נכבש מידיה כל השטח שממערב לנהר הירדן, ובכללו גם מזרח העיר ירושלים והעיר העתיקה. בתוך ששה ימי לחימה הכפילה ישראל את שטחה כמעט פי ארבעה, פגעה פגיעה מרבית ביכולתו הצבאית המיידית של האויב וספגה מספר אבדות שנחשב מינימלי: 779 הרוגים. ישראל זכתה בן־לילה בתואר מעצמה אזורית.¹⁴

המעבר החד מפחד ההשמדה לניצחון צבאי פנומנלי הביא להלך רוח ציבורי שתואר רבות כאופוריה קיצונית.¹⁵ הניצחון נתפס במידת־מה בתור נס. השליטה באזורים שנכללו בגבולות המנדט הבריטי, או בשטחי ארץ ישראל המקראית והמנדטורית, אך לא נכללו בשטחי מדינת ישראל במסגרת הסכמי שביתת הנשק משנת 1949, נתפסה כ'שיבה' אל חבלי מולדת.¹⁶ האופוריה באה לידי ביטוי בלשון הרוויה פתוס שנקטו המנהיגים ואמצעי התקשורת בתארים את המלחמה, בגילויי הערצה למפקדיה ובהתפארות רבה בצה"ל. ישראלים רבים נהרו בהמוניהם, במשך החודשים הבאים, לשטחים הכבושים וערכו בהם 'טיולי מולדת'. להלך רוח זה היו גם ביטויים חומריים ובהם אפנת פרסום של 'אלבומי ניצחון' מטעם יחידות צבאיות שונות שכללו תמונות, סיפורים ועדויות על המלחמה; מזכרות וצעצועים בדמויותיהם של אלופי צה"ל; סרטים ששחזרו את הקרבות, לעתים

בהשתתפות כוחות צה"ל; פרסום ספרים רבי-מכר על אודות המלחמה; ויבול של עשרות שירים פופולריים המתארים את מהלכיה, מבכים את מתייה ומאדירים את צה"ל ואת ההווי הצבאי.¹⁷

3. "ההמנון": הופעת השיר 'ירושלים של זהב'

השיר 'ירושלים של זהב' הוזמן אצל הפזמונאית והמלחינה נעמי שמר עבור 'פסטיבל הזמר' של יום העצמאות תשכ"ז (1967). הפסטיבל, מעין תחרות שירים שנתית, החל להתקיים בראשית שנות השישים מדי יום עצמאות, שודר ברדיו והיה פופולרי מאוד. שמר, כמו כמה יוצרים חשובים אחרים, סירבה להשתתף בתחרות עצמה מחשש שהפסד לאמן בלתי מוכר יפגע בתדמיתה. לכן הוצע לה לכתוב שיר שיושמע בעת ספירת קולות התחרות. הפסטיבל התקיים בבנייני האומה בירושלים, וראש העיר טדי קולק ביקש ממארגני האירוע שהשירים שיוזמנו להשמעה בעת ספירת הקולות יהיו בנושא ירושלים. שמר נענתה להזמנה. היא חיברה שיר על ירושלים, שיבצה בו צירופים מסיפורי המדרש, משירת ימי הביניים העברית ומן המקרא וחיברה עבורו לחן המזכיר מעט את מנגינת טעמי המקרא וכן מנגינות חסידיות. השיר מבטא רגשות אהבה ויראת קודש כלפי העיר, וחלק נכבד ממילותיו עניינן געגועים לעיר העתיקה, שהייתה נתונה באותה העת בידי ירדן. זמרת בלתי מוכרת אז ושמה שולי נתן שרה את השיר בפסטיבל. השיר עורר מיד התלהבות עצומה, וכבר באותו מעמד התבקשה הזמרת לשירו שוב ושוב והוא הושמע ברדיו בשידור חי כמה פעמים ברציפות.¹⁸

הפופולריות חסרת התקדים של השיר נמשכה. ב-31 במאי שמר אף פרסמה מודעה בעיתון: "תודתי נתונה מקרב לב לכל האנשים שכתבו אליי לרגל 'ירושלים של זהב', לרבות האלמונים".¹⁹ 'תקופת ההמתנה' לקראת המלחמה החלה כזכור ממש באותה העת, וניכר מעיתונות התקופה כי נוכח המתח והחרדה ששררו בישראל הפך השיר לתופעת תרבות בולטת שליוותה את המאורעות והייתה למעין סמל לאומי. ב-2 ביוני למשל התפרסמה ב'מעריב' כתבה שכותרתה 'ירושלים של זהב הפכה לירושלים של ברזל ובטון'.²⁰ הכתבה, המתארת את האווירה בירושלים בימי ההמתנה לאחר חתימת ירדן על הסכם שיתוף הפעולה עם מצרים וסוריה, נפתחת כך: "בן-לילה התנערה ירושלים משלוותה. המנונה של נעמי שמר נמצא בוקר אחד לוקה בחסר. שוב אין זו רק 'ירושלים של זהב, של נחושת ושל אור' אלא גם 'ירושלים של ברזל, של חול ושל בטון'".²¹

ב-6 ביוני, מיד לאחר פרוץ המלחמה, הופיעה כתבה שכותרתה 'ירושלים של זהב – במקלטים'. הכתבה מציגה סיפורים אישיים 'קטנים' בדבר ההפגזות בירושלים וכן ראינות עם אזרחים ואנשי כוחות הביטחון בעיר. נכתב בה בין השאר: "במקלטים רבים באזורי

הגבול ניצחו פקחי הג"א על שירה בציבור. השיר הפופולרי ביותר במקלטי ירושלים היה השיר החדש של נעמי שמר 'ירושלים של זהב'...²² על פי המדווח בעיתונות, השיר "נישא בפי כל חיילי היחידות בעמדותיהן השונות, במספר יחידות משמיעים את פזמון השיר בתוך המסדרים".²³ אמנים שהופיעו לפני חיילים בימי המלחמה, ובכלל זה שמר עצמה, נתבקשו לשיר את 'ירושלים של זהב' שוב ושוב.²⁴

ב־11 ביוני, מיד עם תום הקרבות, התפרסם בעיתון כי שמר 'עדכנה' את שירה. בשיר המקורי הופיעו השורות:

איכה יבשו בורות המים, כיכר השוק ריקה
ואין פוקד את הר הבית בעיר העתיקה
ובמערות אשר בסלע מייללות רוחות
ואין יורד לים המלח בדרך יריחו

כעת, נוכח המציאות שהשתנתה, הוסיפה שמר לשירה שורות נוספות והללו פורסמו מיד בעיתון:

חזרנו אל בורות המים, לשוק ולכיכר
שופר קורא בהר הבית בעיר העתיקה
ובמערות אשר בסלע אלפי שמשות זורחות
נשוב נרד אל ים המלח בדרך יריחו²⁵

4. "הצנחן המזמר": הופעת השיר 'ירושלים של ברזל'

באותו יום, 11 ביוני, כונסו חיילי חטיבת הצנחנים שנלחמו בעיר העתיקה באמפיתאטרון בהר הצופים לערב שירה ובידור בטרם יעזבו את העיר. מיטב המוזיקאים והבדרנים הופיעו לפני החיילים, ובין השאר – הזמרת נחמה הנדל, ששרה את השיר 'ירושלים של זהב'. מיד אחריה עלה לבמה חייל המילואים מאיר אריאל ושר את הגרסה שחיבר לשיר. הנדל ליוותה את שירתו של אריאל בגיטרה והצטרפה אליו בפזמון החוזר.²⁶ אריאל סיפר על כך מאוחר יותר:

עליתי [...] וזימרתי את המילים שאותן רציתי לקרוא ליד מדורה, לפני החברים בפלוגה. הייתי מפסיק ומנסה להיזכר במילים, הצלחתי להגיע לסוף הפזמון החוזר והחברה פרצו ברעש בלתי רגיל. מיד ביקשו עוד פעם, ובסיום הרגשתי שכולם מקובצים סביבי ומנסים לזמר. עמדתי והתחלתי להכתיב את המילים, בחשיכה, על הר הצופים.²⁷

תגובת מאזיניו הראשונים של אריאל הייתה אפוא חיובית ביותר. רבקה מיכאלי, שעבדה אז בתור שדרנית רדיו ב'קול ישראל', הקליטה את אריאל במקום בעזרת מכשיר הקלטה נייד שנשאה עמה,²⁸ והשיר הושמע בימים הבאים ב'קול ישראל'. על התגובות שעורר אפשר ללמוד מן המכתבים שנשלחו לאריאל באותם ימים. מאזינה אחת כתבה לו:

למאיר הצנחן שלום! [...] בפנייתי במכתב זה פשוט רציתי לברך על האימפרוביזציה היפה שערכת מהשיר הפופולרי 'ירושלים של זהב'. ישבנו בעבודה וכמובן, 'פתח לחמינו' – הסרגניסטור. ולפתע שמענו את מילות השיר. גאוותנו הייתה גדולה. ורצינו לדעת את השיר בשלמותו מהמקור. הריני פונה אליך בבקשה, הואל נא להמציא לנו את מילות השיר [...] ושמחנו אנו עמך בשירך.²⁹

מסמך זה מזכיר בדרך אגב כי באותם ימים סוערים האזינו רבים לרדיו במשך שעות ארוכות, ולכן גם שידור השיר במשך ימים אחדים (וכפי שנראה בהמשך – השיר נאסר לשידור מאוחר יותר למשך זמן-מה) הבטיח לו חשיפה לציבור מאזינים גדול מאוד.

כמעט כל הכותבים לאריאל בעקבות השיר היו נשים. בימים הראשונים לשידור השיר פנו אל אריאל כמה וכמה מאזינים שמטרת פנייתם העיקרית, או אף היחידה, הייתה לבקש ממחבר השיר לשלוח להם את מילות השיר במלואן, מכיוון שהתקשו להשיגן בדרך אחרת. כמה מן הבקשות הללו לקוניות ממש (ומבחינה זו רחוקות למדי מתופעת ההערצה לידוען, שלא ככמה מן המכתבים שקיבל מצעירות בשלב מאוחר יותר). כותבים אחרים הביעו התפעמות ממילותיו. מכר ותיק של אריאל כתב לו: "לא ארבה במילים ולא אפליג במחמאות. כל אשר אבקש הוא, פשוט את מילותיך החזקות כברזל, כעופרת, וכשחור".³⁰ במכתבים, אריאל מכונה "מאיר הצנחן האמיץ"³¹ וזוכה לברכות בסגנון "הרבה הרבה 'הצנח' בידור ושירה"³² וכן – "ושוב – כל הכבוד!!!"³³ בשולי הדברים נכתב לו "ברצוני לברך על הניצחון המזהיר ושמחתי על כיבוש ירושלים"³⁴, וכן – "העובדה כי עתה נוכל לרדת לים המלח בדרך יריחו, ואף לפקוד את הר הבית, מעוררת בי שמחה והתפעלות".³⁵ ממכתבים אלה עולה אפוא בבירור כי תופעת ההזדהות עם שירו של אריאל לא סתרה כלל את ההזדהות עם מטרות המלחמה והישגיה.

גם העיתונים דיווחו על השיר, הדפיסו את מילותיו ופרסמו ראיונות עם אריאל.³⁶ מן המסמכים שבידי עולה כי בחודשים הבאים השתתף אריאל באירועים וערבים שונים בנושא המלחמה,³⁷ הקליט את שירו עבור אוסף שירי מלחמה בהוצאת 'הד ארצי'³⁸ ואף הקליט מיני-אלבום משלו ובו השיר 'ירושלים של ברזל' ועוד שלושה שירים מקוריים העוסקים כולם במלחמה. שירו נדפס בחוברות לזכר נופלים³⁹ והושר בבתי ספר.⁴⁰ ב-23 ביוני 1967 כתבה נעמי שמר לאריאל: "מובן שהבנתי נתונה לך באשר לחיבורו הספונטני והארעי של השיר, אבל אין היא נתונה לכל סיעת הנשים (זמרות-שדרניות-

עיתונאיות) – שעשו בו שימוש פומבי בלי רשותי⁴¹. אכן, שמר ניהלה מאבק זכויות יוצרים עם אריאל. ממכתביה אליו עולה כי בראשית הפרשה התרשמה משירו של אריאל ושמחה שהייתה לו להשראה, ואף הציעה לו "להוציא מהשיר את השורות השייכות לי" ולקשרו עם מיטב המלחינים כדי שיולחן מחדש.⁴² אריאל לא נעתר להצעתה, ולבסוף הסכים לחלוק אתה את זכויות היוצרים על היצירה, ואת התמלוגים עליה.⁴³ בעת המאבק בין השניים, השיר לא שודר ברדיו – והדבר פורסם בעיתונות ועורר את חמתם של כמה מאזינים, כפי שנראה בהמשך. צדק אפוא דן אלמגור כשכתב שהיה ניסיון למנוע את שידור השיר 'ירושלים של ברזל' – אך אין לניסיון זה ול"נחשולי הפתוס הלאומי של אותם ימים" ולא כלום.

5. משמעויותיו של 'ירושלים של ברזל'

מה היה אפוא סוד קסמו של 'ירושלים של ברזל'? ראשית כול יש לציין כמובן את כישרונו הניכר של אריאל בתור פזמונאי; ספק אם היה זוכה לתשומת לב מרובה אילולא היטיב לכתוב. אולם ענייננו כעת במשמעויות שהוענקו לשיר בעת פרסומו. נורית ארנון,⁴⁴ תלמידת כיתה ז' מתל אביב, כתבה על השיר ביומנה ביוני 1967:

המילים אינן של משורר אלא של צנחן מן השורה שלבו גאה והוא חיבר את שיר המלחמה של ירושלים [...] הנה שיר שנגע ללבי והעלה דמעות בעיניים, הוא מביע באמת את רגשותיו של חייל. כמה שונה השיר הזה מהשיר הטהור והמלא געגועים 'ירושלים של זהב'.⁴⁴

שני עניינים בקטע זה ראויים לציון. ראשית – ההתפעלות מאריאל בתור חייל וההנחה כי יש לו היכולת והסמכות, מתוקף השתתפותו בקרב, 'לחבר את שיר המלחמה של ירושלים' באופן האוטנטי ביותר; ושנית – ההשוואה לשירה של שמר, שאין בה גינוי או הסתייגות מאף אחד משני השירים. אדון להלן בשני היבטים אלה של היחס לאריאל ולשירו, ולאחר מכן אפנה לאלמנט ההתרסה העולה מן השיר.

"צנחן מן השורה שלבו גאה"

דוגמה לרוח ההתפעלות מאריאל בתור "משחרר ירושלים" אפשר למצוא בדברי הכתבת תמר זאבי בראיון עמו ועם שולי נתן בעיתון 'הארץ' ב-25 ביוני 1967:

* אמה של המחברת.

'ומאיר אריאל – שכל תיאור לדמותו יהיה אך גיבוב מילים. איך אפשר, בנוסח מקובל, לכתוב על צנחן שלפני ימים חזר מקרבות העיר העתיקה והוא מספר על בין ערביים בהר הצופים ועל שמש דמדומים – ומפיו אין אלה מליצות ואין זו רגשות. איך לספר על חזות נוקשה שמחופרים בה שירים מפעימים [...]'

הכמיהה של הציבור הישראלי 'לגעת' במלחמה דרך גיבוריה ומילותיהם באה לידי ביטוי ברבים משירי התקופה: עגה צבאית, מונחים טכניים צבאיים ופרטים ספציפיים ביותר על אודות הקרבות 'מעטרים' רבים מהם.⁴⁵ אלא שבמקרהו של אריאל, השתתפותו בקרב האצילה עליו סמכות מיוחדת להיות נושא דברם של החיילים ולתאר את שהתרחש. כך נכתב לו לאחר שנאסר להשמיע את שירו ברדיו:

בגלל המלחמה, בגלל כיבוש ירושלים בדמכם 'ירושלים של זהב' נהפך לכעין המנון לאומי. רק בזכותך ובזכות חבריך. כואב לנעמי שמר שהמילים שלך היו יותר נכונים ויותר חשובים בשביל כל אלה שלחמו? [...] היא לבד לא מבינה שהקרבות המרים גרמו לזה שתחבר מלים אחרות לשירה [...] היא כותבת בשיר: אך בבואי היום לשיר לך / ולך לקשור כתרים / קטונתי מצעיר בניך / ומאחרון המשוררים [השגיאות וההדגשות במקור, א"ש].⁴⁶

עטיפת האלבום "ירושלים של ברזל"

לאמור: שמר "קטנה מצעיר בניה" של ירושלים. כבודה של יצירתה במקומו מונח, אך עליה להכיר בנחיתות יצירתה לעומת זו של מי ש"הקרבות המרים גרמו לזה" שיכתוב. גם השיר 'גבעת התחמושת' מאת יורם טהרלב, שנכתב אף הוא לאחר מלחמת ששת הימים, נשען על סמכות דומה: השיר משובץ קטעי מונולוג המבוססים על ראיונות שנערכו עם המשתתפים בקרב בגבעת התחמושת. גם שיר זה זכה לפופולריות רבה מאוד.⁴⁷ אריאל עצמו ניסה לקדם את יצירתו על ידי שימוש בתדמיתו בתור 'הצנחן המזמר': על עטיפת המיני-אלבום שהוציא מאוחר יותר באותה שנה הוא נראה במדי צנחנים. בכיתוב ההומוריסטי על אודותיו בגב האריזה נכתב בין השאר: "הליכתו לצנחנים היוותה ניסיון נואש ואחרון להעלותו על הפסים. הניסיון הצליח חלקית לאחר שהנ"ל עלה רק על פס אחד בסיום קורס מ"כים (טר"ש...)". באלבום, שהוציאה חברת התקליטים 'הד ארצי', שלושה שירים נוספים שכתב אריאל על המלחמה.

"רוח של ברזל ומסורת של זהב"

מטבע הדברים, התייחסויות רבות לשירו של אריאל משוות בינו ובין שירה של שמר. אריאל עצמו אמר על כך: "השיר של נעמי שמר הוא הרבה מעבר לחולף. במילים שאני חיברתי יש מיסוד האקטואליות".⁴⁸ באחד המכתבים שנשלחו אליו נכתב: "מילים אלו הן הרבה יותר אקטואליות מן המילים של נעמי שמר, ואף יותר חיות ומרשימות".⁴⁹ נראה אפוא כי כשם ששירו של אריאל מביא תיאורים קונקרטיים ופרוזאיים יותר משירה של שמר, כך הוא נתפס כאקטואלי יותר ונטוע בזמנו, ויש שראו בכך יתרון.⁵⁰ אך בסך הכול נראה כי רבים ראו בשירים הפכים משלימים. לדוגמה, כותרת הריאיון המשותף של אריאל ושולי נתן לעיתון 'הארץ' הייתה: 'שולי נשאה תפילה – הצנחן אריאל הגשימה'.⁵¹ בעיתונות התקופה אפשר היה למצוא משחקי מילים בדבר איכויות ה'זהב' וה'ברזל' של ירושלים.⁵² 'הד ארצי' הוציאה לאחר המלחמה אוסף של שירי מלחמת ששת הימים ששמו 'ירושלים של זהב', ובחודש ספטמבר 1967 פרסמה בעיתון אוסף חדש נוסף, בזה השון: "אם נמצא בביתך התקליט 'ירושלים של זהב', בביצוע המקורי של שולי נתן, הזדרז לרכוש את התקליט המשלים אותו – 'ירושלים של ברזל', בביצוע המקורי של הצנחן מאיר אריאל".⁵³

⁴⁷ מעניינת בהקשר זה טענתו של דן מירון ששמר מתרחקת בפזמוניה מן הספציפי והאישי ונוטה אל הכללי והנשגב. מירון אף רואה בכך חסר, ליקוי, בכתיבתה; מירון (1987), עמ' 199–201. אף אם לא נקבל את עמדתו השיפוטית של מירון, אפשר לראות במילותיו של אריאל, ובהתקבלותן, היענות להיעדרו של מרכיב אישי ב'ירושלים של זהב'. אמנם מילותיו של אריאל מבטאות קול קולקטיבי ולא פרטי, ובכל זאת הוא מספק נקודת מבט אנושית מגובה הקרב.

⁵² הפרסומות הללו הופיעו במעריב כמה וכמה פעמים בחודש ספטמבר 1967.

כל הכבוד!

איור מ'דיעות אחרונות', המוסף לשבת, 30 ביוני 1967

באיור זה מ'דיעות אחרונות' נראית נערה עם גיטרה – אולי הזמרת שולי נתן, או אולי כותבת השיר נעמי שמר – לצד חייל – אולי אריאל עצמו. שניהם זוכים, שווה בשווה, לברכתו של דוד המלך על שחרור העיר.

כפי שראינו, לעתים נערכו השוואות אשר העדיפו את מילותיו של אריאל על פני מילותיה של שמר, אך השירים לא 'הוציאו' זה את זה וקורא או מאזין היה יכול לאהוב את שניהם זה לצד זה. יש לומר שתפיסה זו לא נעלמה, וממשיכה להתקיים לצד זו הרואה ב'ירושלים של ברזל' שיר מתריס; כך למשל אפשר למצוא את 'ירושלים של ברזל' מאוגד באוספים של שירי מלחמת ששת הימים גם כיום.*

"רגע אחד, רבותיי!"

אריאל עצמו היטיב להסביר את ייחודו של שירו, ומכיוון ש'כוונת משורר' זו התפרסמה לא פעם באמצעי התקשורת ומן הבחינה הזו ליוותה את השיר והבנתה את משמעותו, היא בעלת ערך עבורנו. כך אמר:

כתבתי את השיר 'ומייד אחרי הכיבוש. ידעתי איזה רעש עשה בארץ שחרור ירושלים, וידעתי איך כל העם 'השתגע' מהשיר 'ירושלים של זהב'. גם אני הייתי

* למשל, 'הד ארצי' הוציאה מהדורה של האוסף 'ירושלים של ברזל ועוד משירי מלחמת ששת הימים' ב-2007.

'משוגע' מהשיר הזה, אבל אני גם ראיתי איך שחררו את ירושלים ובמה זה עלה, ומה שהרגשתי באותו זמן ומה שפרץ ממני היה להגיד: "רגע אחד, רבותי, יש לנו היום הכותל המערבי, אבל לא לפני שיש לנו כך וכך אמהות שכולות. עם ישראל, עכשיו אתה יכול להיכנס לירושלים העתיקה, אבל לפניך, נכנסה פה עופרת בגוף החברים שלי".⁵²

עיקר ראיון זה הוקדש לרגשותיו של אריאל בעת כיבוש העיר ודעותיו על איחודה. הוא העיד על עצמו כי בעבר אמנם חש כי ביטויי כמיהה לחלקי ארץ ישראל ההיסטורית שאינם בידי מדינת ישראל יש בהם משום לאומנות מוגזמת והטפה למלחמה, אך כעת כשירושלים אוחדה הוא מאמין שעליה להישאר בידי ישראל, וכי גם הגדה המערבית היא "חלק מארץ ישראל".⁵³

אריאל הקפיד, בהמשך דבריו, לחלוק כבוד ל'ירושלים של זהב'. הוא אמר שאת שירו שלו כתב 'במקביל' לשירה של שמר לאחר שחש שהאזרחים הרבים שנהרו לירושלים מיד עם הכיבוש מיהרו להתפעל מן העיר העתיקה בלי לתת את דעתם על מחיר הניצחון. אריאל ביקש אפוא להנכיח מחיר זה בתודעת הציבור. ואכן, נראה כי הוא ביטא בכך את רחשי לבם של רבים. כמה מן המכתבים שקיבל כתבו אנשים ששכלו את יקיריהם במלחמה. פקידת הסעד של חטיבת הצנחנים אף סיפרה לו: "בכתב ובעל פה ובסיומי מכתבים שקיבלתי ושמעתי מאנשים שקיבלו את תקליטך (משפחות שכולות) – הובעו עשרות תודות לך!"⁵⁴ צעירה אחת כתבה לאריאל מכתב ארוך ונרגש, ובו נאמר בין השאר:

מאיר! עמדתי להנשא לאחד מאותם חברים רבים שלך, לצנחן. הוא נהרג בביה"ס לשוטרים [...] חבריו [...] הביאו לי אותו דף מודפס עליו היו מילות השיר שחברת [...] נכון, 'ירושלים של זהב' שיר נהדר הוא. אבל אינו מתאים כבר. אותה ירושלים של זהב לא הוגשה לנו על מגש של כסף. רבים רבים אינם מבינים זאת. כשאני מאזינה לשיר עולות דמעות בעיני שכן, אין זה כך [...] אינני מבינה הרבה באותם תהליכים של הקלטה או הפצת שיר. אבל אני חושבת שעליך ללחום למען הפצתו. עליך להחדיר זאת ללבוטיהם של אנשים [...] לכל אלו שמטיילים עכשיו שם, שדורכים במקומות בהם נפלו חיילים. ואני בטוחה שהם ממשיכים בדרכם מבלי לעצור לרגע, מבלי לנסות ולחוש מה שקרה [...] אותו שיר שלך יזכיר את אותם מאות שלא זכו להמשיך בחיים [...] אינני יודעת אם אני בין המעטים, אולי בין הרבים שחשבו וחושבים כך, רק רציתי שתדע, שאולי תנסה להמשיך להאבק.⁵⁵

* ממש כך; כשאריאל וחבריו הגיעו לכותל בלילה השלישי למלחמה, כבר היו במקום אזרחים ('הצנחן מאיר אריאל: באש הקרב על ירושלים ראיתי את עולמי הפנימי באור חדש', מעריב, 11.8.1967).

הכותבת שכלה את אהובה וחשה שהחברה סביבה אינה נותנת את דעתה כלל על המחיר שהיא ואחרים שילמו על כך. יתרה מזו: אין היא יודעת כלל אם היא "בין המעטים, אולי בין הרבים שחשבו וחושבים כך" – כלומר אין שיח ציבורי בנושא. לא בכדי היא מבקשת מאריאל להשמיע את קולו־קולה.

שירו של אריאל הובן אפוא בתור שיר שיש בו מן ההתרסה; התרסה זו לא כוונה נגד המלחמה באשר היא מלחמה, ואף לא נגד ה"תגובות הפטריוטיות המוגזמות". "ירושלים של ברזל" התריס כנגד נטיית הציבור להתעלם מן הקושי העצום והמחיר הכבד שהיו כרוכים ב'נס' איחוד העיר.

6. "במחשכייך, ירושלים": סוף דבר

האופוריה שהחלה ביוני 1967 בשל ההקלה והגאווה שעורר ניצחונה הצבאי המזהיר של ישראל פינתה את מקומה, עם השנים, לקיטוב הולך וגדל בקרב החברה הישראלית. כמה חודשים לאחר המלחמה קמה 'התנועה למען ארץ ישראל השלמה', אשר דרשה מממשלות ישראל להתחייב כי ישראל לא תיסוג עוד מחבלי 'ארץ ישראל השלמה'. כמה שנים מאוחר יותר קמה תנועת 'גוש אמונים' והחלה ליישב יהודים באזורים שנכבשו ב־1967. הדברים התרחשו במקביל להתערערו כוחה של תנועת העבודה, הכוח שהנהיג את היישוב העברי ואת מדינת ישראל במשך עשרות שנים, ועליית הימין לשלטון ב־1977. תנועות השלום הישראליות קמו והחלו לצבור כוח פוליטי בעקבות התהליכים הללו; מקימיהן וחבריהן היו תומכי תנועת העבודה, בני המעמד הבינוני ואשכנזים ברובם. התערערו מעמדה של העילית הוותיקה ושינוי הערכים בקרב ההנהגה הישראלית מן הליברלי והאוניברסאלי אל עבר היהודי־הפרטיקולרי, וכן מדיניות ישראל ביחס לשטחים הכבושים במשך השנים, הדאיגו את המעגלים הללו בחברה הישראלית והניעו אותם לפעולה. קולן של תנועות השלום נשמע לראשונה בעצמה בעת שיחות השלום עם מצרים ב־1977 ובעקבות פלישת ישראל ללבנון ב־1982. אמנם הגות בדבר דו־קיום יהודי־ערבי והקמת מדינה דו־לאומית התקיימה עוד בימי היישוב העברי בקרב אינטלקטואלים בולטים, אך הם היו מעטים ומעולם לא צברו כוח פוליטי של ממש. מלחמת העצמאות ושינויי הגבולות והאוכלוסין שבאו במהלכה ובעקבותיה הפכו את העמדות שהושמעו בעניין זה לבלתי רלוונטיות, ובשנים שלפני פרוץ מלחמת ששת הימים נסב עיקר הדיון בשאלת יחסי ישראל והפלסטינים על ביטול השלטון הצבאי שהוחל על הפלסטינים אזורחי ישראל, ועל בעיית הפליטים.⁵⁶

השיר 'ירושלים של ברזל' לא היה יכול להשתלב, בעת פרסומו ב־1967, בשיח המחאה נגד המלחמה והכיבוש משום ששיח זה טרם בא לעולם. תחת זאת, הוא השתלב בשיח

הדומיננטי של ימיו: שיח המיליטריזם. סביר להניח שאילולא הצליח לעשות כן, לא היה מגיע לאוזני הציבור כלל ולא היה הופך לתופעה ראויה לציון בתחום התרבות הפופולרית של זמנו. ובכל זאת, אריאל השמיע מחאה: הוא פעל בתחומי השיח המיליטריסטי וזעק בשם הלוחמים והנופלים, וכך הצליח להפנות תשומת לב ציבורית למוראות המלחמה ולבטא את רחשי לבם של רבים שהמלחמה גבתה מהם מחיר יקר, וקולם לא נשמע.

ובכן, מדוע קוראי השיר היום נוטים להבינו בתור שיר אירוני אשר מוחה על המלחמה ועל הכיבוש? הסבר אחד לנטייה לייחס ל"ירושלים של ברזל" חתרנות ואירוניה באופן אנאכרוניסטי טמון בתדמיתו הציבורית של מאיר אריאל בימינו, לאחר שנים רבות של יצירה. אריאל נודע בהמשך הקריירה שלו בתור פזמונאי מוכשר, מתוחכם ואירוני, והוא הרבה לבטא עמדות אנטי-ממסדיות.⁵⁷ בראיון עם מבקר המוזיקה יואב קוטנר לרגל צאת ספר של שירי אריאל בעריכתו תיאר קוטנר את אריאל בתור "עצמאי בשטח" (כפתיחת אחד משיריו; זה גם שמו של ספר השירים החדש). אריאל, לדבריו, היה יוצר ייחודי ועצמאי שנמנע, כאמון וכאדם, מלהשתייך לזרמים או קטגוריות מוגדרות. הוא התאפיין ב"כתיבה מתוחכמת שמשחקת עם עצמה ובשירה שמחפשת דרך אחרת".⁵⁸ בהספדים שנכתבו לאריאל לאחר מותו הפתאומי ב-1999 הוא מתואר בתור נון-קונפורמיסט והומניסט גדול שהרבה לעסוק, בשיריו, בביקורת חברתית חדה אגב שימוש בהומור ובאירוניה.⁵⁹ בשיריו ובכתביו המאוחרים ביטא ביקורת קשה כלפי מוסדות השלטון בישראל, תיאר את המורכבות והטרגיות שביחסי יהודים וערבים בארץ ואף דיבר בעד נסיגת ישראל מן השטחים שנכבשו ב-1967.⁶⁰ קוראים המכירים את סגנונו, עמדותיו ודמותו הציבורית של אריאל כפי שהיא מעוצבת כיום מניחים כי נכון לייחס את המאפיינים הללו גם לשירו "ירושלים של ברזל". כדברי מישל פוקו, קוראים נוטים לייחס מידה של רציפות, אחידות וקוהרנטיות למכלול יצירתו של יוצר, והדבר מסייע להם להתגבר על הסתירות בין מרכיבי מכלול זה.⁶¹ הקורא העכשווי מוצא אפוא בשירו המוקדם של אריאל את האירוניה והביקורת האופייניות לאריאל המאוחר, וקורא את השיר לאורן.

הסבר נוסף, ויסודי יותר, לקריאה זו בשיר הוא שמילותיו מאפשרות לקרוא כשיר מחאה. בהעמדת תיאור הקרב הפלסטי של אריאל מול מילותיה העדינות והפיטיות של שמר יש משום אפקט פרודי. הדבר בולט במיוחד בבית "נפוצו כל גדודי המלך/ צלף נדם צריחו/ עכשיו אפשר אל ים המלח/ בדרך יריחו". אוזן אשר קשובה ורגישה לחורבנו של האויב המובס בתיאור זה תחוש באירוניה שבקשירת התמונה הקשה הזו ל"פרס" הגדול שתבעה שמר בשירה: השבת הגישה אל ים המלח דרך יריחו דווקא. אפקט זה, אשר מתקיים לאורך כל השיר אם קוראים אותו באור זה, מאפשר לקרוא את שורת הסיום של השיר – "לעד בין חומותייך ישכון שלום" – לא כתפילה תמימה אלא כהצהרה אירונית מרה. נלווית

לכך ידיעתנו שמאז ועד היום אין השלום שורר בירושלים; אך יש לזכור שהשלכת ידיעה 'נבואית' זו על אריאל הצעיר היא אנאכרוניזם.

'ירושלים של ברזל' הופיע לקראת סוף שנות השישים. באותם ימים הלהקות הצבאיות ופסטיבלי הזמר היו גורמים דומיננטיים בשדה המוזיקה הקלה בישראל והשפיעו מאוד על הסגנון המוזיקלי המקובל וגם על תוכן הפזמונים. בשנים אלה התחיל תהליך השינוי שיביא את הפופ האנגלו-אמריקני והרוק לקדמת הבמה בישראל בשנות השמונים והתשעים – מהפכה שאריאל עצמו יהיה שותף לה בתור פזמונאי. אחד ממאפייניו של סגנון חדש זה הוא שירה בעלת תכנים קולקטיביסטיים פחות וביקורתיים יותר.⁶² במקביל לכך, בעקבות מלחמת ששת הימים, השירה (poetry) הפוליטית בישראל תתאפיין בביקורת מפורשת כלפי גילויי הלאומיות הישראלית – ובכך תקדים בכמה שנים הלכי רוח ציבוריים שיבשילו בשנות השמונים והתשעים.⁶³ יצירת אמנות חדשנית מכילה לעתים רמזים ראשונים לשינוי בהלכי רוח ומשקפים שינויים אלה אף במצבם ה'עוברי'. לרוב, קל יותר לזהות את השינויים הללו בשלב מאוחר יותר, לאחר שלבשו צורה, סווגו והפכו לתצורות ולמוסדות.⁶⁴

אפשר להציע אפוא שבדבריו של אריאל טמונים זרעי מהפכה, ושקוראיו ומפרשיו ב-1967, ובכלל זה אריאל עצמו, לא נתנו את דעתם עליהם. יש להציע הצעה זו בזהירות רבה, משום שכאמור – אריאל לא היה נביא ולא היה יכול להיות פה להלכי רוח שטרם נתגבשו. ובכל זאת אפשר אולי לזהות ב'ירושלים של ברזל' קול טרומי, עוברי, מסוג אחר וחדש. במובן זה, 'ירושלים של ברזל' הוא יצירה המתפקדת באופן דיאלקטי בתהליך השתנות השיח בישראל: בעודה נענית לכללי השיח המקובלים בתקופתה, היא מבטאת את ראשיתו של שיח אחר, חתרני, המערער על הסגנון הלאומי ה'נשגב' של שמר ודן באתוס המלחמה בספקנות ובאירוניה.

דן מירון מבחין בין שירה, אשר לשיטתו מאפשרת בדיקה מורכבת של אמת רגשית, ובין פזמון, שמטרתו "לאשר את העובדות הטראגיות אך להטביע בהן את החותם של האתוס הקולקטיבי וליטול מהן, בשם הזיכרון הקולקטיבי, את עוקצן". פזמונים שיש בהם מידה של אמביוולנטיות מתקרבים לדידו אל ספה של "יצירת אמנות בעלת אימפקט אמוטיבי מלא", כלומר – שירה.⁶⁵ מבחינה זו מעניין מעמדו של 'ירושלים של ברזל': חותמו של האתוס הקולקטיבי ניכר בו היטב, ועל פי התקבלותו ב-1967 ברור שהוא שירת אתוס זה. אך בחלוף הזמן נעשו יסודותיו האמביוולנטיים הסמויים גלויים יותר.

והרי ממצא מעניין: כפי שציינתי לעיל, שמר הציעה לאריאל לשנות את מילות שירו כך שלא יפר את זכויות היוצרים שלה ולהלחינו מחדש. למכתביה אליו מצורפת הצעה של ממש בעניין זה: במקום הבית האחרון של השיר ("עכשיו אפשר אל הר הבית/ וכותל מערב/ הנה הנך באור ערביים/ כמעט כולך זהב") הציעה שמר את המילים החלופיות: "פרצנו אז בוערי עיניים/ אל כותל מערב/ שלנו את ירושלים/ כי כלה הקרב".⁶⁶ הצעתה של שמר מרחיקה את

שירו של אריאל משירה שלה וממילא מטשטשת את האלמנט הפרודי בשירו, אך מלבד זאת – במילים שהיא מציעה חסר אלמנט הספק וההסתייגות שבמילותיו של אריאל, ובמקומו יש האדרה של מעשה הכיבוש.

מעניין אף יותר שינוי אחר ששמר מציעה: היא מתקנת את פתיחת השיר מ"במחשכייך, ירושלים" ל"בתוך לילך, ירושלים".⁶⁷ תיקון זה ראוי במיוחד לציון מפני שאינו נדרש כלל מבחינת שאלת זכויות היוצרים; הרי שירה של שמר נפתח במילים המפורסמות "אוויר הרים צלול כיין", ועל כן אין בפתיח של "ירושלים של ברזל" משום הפרה של זכויותיה. תיקון זה אינו מבטא אפוא אלא את טעמה של שמר. ההבדל בין שתי האפשרויות דק אך מהותי: "במחשכייך" רומז כי לירושלים יסוד אפל, מקולל כמעט, מעצם טבעה, ואילו "בתוך לילך" מדווח רק כי הקרב התקיים בלילה. אף שלדבריה אהבה את השיר, ואף שניכר כי חשה אהדה כלפי כותבו בראשית הפרשה,⁶⁸ שמר זיהתה את האלמנטים המטרידים והחתרניים בשירו של אריאל – וביקשה לגטרל אותם.

השיר הקודר בעל הגוון האירוני והאנטי־מלחמתי היה אפוא בראשית ימיו שיר משלים ל'ירושלים של זהב', שיר אשר השמיע את קולו האותנטי של החייל הנלחם לשחרור העיר. הוא הנכיח את המוות והשכול באופן שלא נתפס באותה העת כחתרני ממש – אך מורכבות המבע בו, וגם עצם אופיו החקייני, פתחו פתח לפרשנות משתנה. רגישותה של שמר למורכבות זו, וניסיונה לטשטש אותה, הם ראיה לכך שזרעים אלה היו טמונים בו מראשיתו. התזוזה של משמעויות השיר בין 1967 ובין הימים שאחרי תנועת המחאה נגד הכיבוש היא תזוזה עדינה ומורכבת, ועל כן אין פלא שהיא התרחשה במידה רבה מבלי משים. גם מאיר אריאל עצמו, שכזכור ביטא הערכה כלפי שירה של שמר והזדהות עם הישגי המלחמה ותפקידו בה, פירש את שירו אחרת במרוצת השנים. ב־1987 יצא אריאל לסיבוב הופעות ברחבי ישראל שכלל הופעות בפני מגוון קהלים ומגורים. המסע תועד בסרטו של אידו סלע מ־1990 'מסע הבחירות של מאיר אריאל'. לקראת הופעה מתוכננת לפני חיילים בבסיס צבאי, אריאל נראה משוחח עם מפקד בבסיס, קצין דתי בדרגת רב־סרן, על המופע המתוכנן. הקצין, שאינו מכיר את יצירתו של אריאל, מבקש לבדוק אם תוכני השירים הולמים עבור חייליו ומעלעל בספקנות בחוברת של הפזמונים. "טוב, זה סתם, זה בסדר", הוא ממלמל בהסתייגות תוך כדי קריאה. הבדלי הטעם והבדלי השקפת העולם בין הקצין ובין אריאל ולהקתו ניכרים. ובכל זאת, הקצין מבקש לדעת אם יש לאריאל שירים של "אהבת הארץ, אהבת עם ישראל". אריאל מבקש דוגמה. 'ירושלים של זהב', הקצין מציע. "אתה יודע שאני שרתי שיר נגד ירושלים של זהב?" אריאל משיב, וממהר 'להרגיע' את הקצין: "אבל אני לא אשיר את זה פה".⁶⁹

מראי מקום

- 1 נעמי שמר (1967), 'ירושלים של זהב'. לתיעוד תופעה תרבותית זו ראו להלן, חלק ג. מילות כל השירים באתר שירונט, <http://shironet.mako.co.il> (אוחזר ב־20.10.2014).
- 2 ראו למשל: ורד לי, 'חמש שאלות ליואב קוטנר: מאיר אריאל עצמאי בשטח', *הארץ*, 24.2.2010; אבישי מתייה, 'בעל הנס: מי יפצה את הסתירות בדמותו של מאיר אריאל?', *מעריב*, 14.7.2013.
- 3 מאיר אריאל ונעמי שמר (1967), 'ירושלים של ברזל'.
- 4 על כך ראו להלן, חלק ו.
- 5 ערך 'ירושלים של ברזל', אתר *mima*, http://www.mima.co.il/fact_page.php?song_id=311 (אוחזר ב־16.10.2014).
- 6 ערך 'ירושלים של זהב', אתר 'ויקיפדיה', www.mat.co.il/7Jv (אוחזר ב־16.10.2014).
- 7 ערך 'ירושלים של ברזל', אתר 'ויקיפדיה', www.mat.co.il/7Jt (אוחזר ב־16.10.2014).
- 8 אלמגור (1996), ח, עמ' 21.
- 9 שלום (תשס"א).
- 10 קימרינג (2001), עמ' 284–286.
- 11 שלום (תשס"א).
- 12 שגב (2005), עמ' 267–271, 297–311, 324–323.
- 13 קימרינג (2001), עמ' 284–286.
- 14 קימרינג (2001), עמ' 284–286.
- 15 ליסק (2001), עמ' 192–193.
- 16 שגב (2005), עמ' 446–476.
- 17 שגב (2005), עמ' 446–451.
- 18 אלמגור (1996), ז, עמ' 14, ח, עמ' 20.
- 19 נעמי שמר, מודעה, *מעריב*, 31.5.1967.
- 20 לפרפרות נוספות על מילות השיר בעיתונות, המדגימות עד כמה היה למטבע לשון שגורה, ראו גם: הדסה מור, 'ירושלים של פגזים ויריות', *ידיעות אחרונות*, 6.6.1967; ובתום המלחמה, בעת בהלת הביקורים במזרח ירושלים ובעיר העתיקה: גדעון רייכר, 'ירושלים של שלום – ו... של פקקי־תנועה', *ידיעות אחרונות*, 30.6.1967.
- 21 צבי לביא, 'ירושלים של זהב הפכה לירושלים של ברזל ובטון', *מעריב*, 2.6.1967.
- 22 יובל אליצור, 'ירושלים של זהב – במקלטים', *מעריב*, 6.6.1967.
- 23 'ירושלים של זהב' המנון היחידות בירושלים, *הארץ*, 5.6.1967 (בכתבה זו, ובכמה מן הכתבות שיצוטטו להלן, לא צוין שם הכותב). ראו גם:

- שמעון סאמט, 'עיר האורות באפלה מלאה', *הארץ*, 9.6.1967; אילן כהן, 'ירושלים של ברזל', של עופרת ושל דם', *ידיעות אחרונות*, 23.6.1967.
- 24 עמנואל בר־קדמא, "'פצצות' המוראל שהצחיק את החזית', *ידיעות אחרונות*, 7 ימים', 23.6.1967; תמר אבידר, 'נעמי עדכנה את ירושלים שלה', *מעריב*, 11.6.1967.
- 25 אבידר (שם).
- 26 ג' אביטל, 'התקווה – על הר הצופים', *מעריב*, 12.6.1967; 'לקחי המלחמה – גם בשדה התרבות', *מעריב*, 21.6.1967; תמר זאבי, 'שולי נשאה תקווה – הצנחן אריאל הגשימה, זמרת "ירושלים של זהב" פוגשת את בעל "ירושלים של ברזל", *הארץ*, 25.6.1967 (להלן: זאבי [25.6.1967]).
- 27 זאבי (25.6.1967).
- 28 זאבי (25.6.1967).
- 29 מכתב מאת שרה ליפשיץ, 15.6.1967, *ארכיון מאיר אריאל*, תיק 'ירושלים של ברזל' (להלן: *ארכיון אריאל*).
- 30 מכתב משרהלה ונסים, 13.6.1967, *ארכיון אריאל*.
- 31 מכתב מלבנה, 13.6.1967, *ארכיון אריאל*.
- 32 מכתב משרה ליפשיץ, 15.6.1967, *ארכיון אריאל*.
- 33 מכתב מלאה ברקאי, 16.6.1967, *ארכיון אריאל*.
- 34 מכתב מליאורה, 14.6.1967, *ארכיון אריאל*.
- 35 מכתב מלבנה, 13.6.1967, *ארכיון אריאל*.
- 36 ר' למשל 'רכבת של אמנים מאנגליה לבידור צה"ל', *מעריב*, 18.6.1967, עמ' 10; 'לקחי המלחמה – גם בשדה התרבות', *מעריב*, 21.6.1967.
- 37 מודעות בעיתון 'מעריב' מיום 29.9.1967, 17.10.1967, 2.11.1967 ועוד בדבר אירועים בהשתתפות אריאל; מכתב תודה מן 'החמאם ביפו – במה לסטירה' בתודה על השתתפותו, 10.7.1967, *ארכיון אריאל*; מכתב ממרכז ועדת תרבות בקיבוץ אלומות, 11.10.1967, שם; ועוד.
- 38 פרסומות לאלבומי האוסף 'ירושלים של ברזל' ו'ירושלים של זהב', *מעריב*, מועדים שונים לאורך חודש ספטמבר 1967.
- 39 מכתב מיואב לוי, 10.8.1967, *ארכיון אריאל*.
- 40 מחברת שיעור זמרה של נורית ארנון, תלמידת

- בית ספר עממי בתל אביב, אוסף פרטי.
 41 מכתב מנעמי שמר, 23.6.1967, ארכיון אריאל.
 42 מכתב מנעמי שמר, 23.6.1967, ארכיון אריאל.
 43 כך סיפרה לי אלמנתו של אריאל, תרצה אריאל-הגדיש, בעת ביקורי בארכיון. ראו גם כתבה באתר הקיבוצים: קרני עם-עד, 'ירושלים של ברזל', אתר הקיבוצים, 11.5.2005, http://www.kibbutz.org.il/itonut/2005/haver/050511_yerushalaim.htm (אוחזר ב-20.10.2014).
 44 יומנה של נורית ארנון, כך שלישי, 17.6.1967, 24.6.1967, אוסף פרטי.
 45 ראו למשל השירים 'קרב רפיח' (תש"ל) ו'גבעת התחמושת' (1967) מאת יורם טהרלב, 'מה אכפת' (1967) ו'לך לעז' (1968) מאת יוסי גמזו, 'פגישה במילואים' (1967) מאת ידיד מנוסי, 'עמק דותן' (1968) מאת דליה רביקוביץ' ועוד רבים.
 46 מכתב מתמרה לוטן, 2.8.1967, ארכיון אריאל.
 47 אהוד אשרי, 'חזרנו אליך שנית', הארץ, 24.5.2007.
 48 זאבי (25.6.1967).
 49 מכתב מלבנה, 13.6.1967, ארכיון אריאל.
 50 זאבי (25.6.1967).
 51 ר' לדוגמה: 'לאיש ירושלים-של-זהב מאנשי ירושלים-של-ברזל', מעריב, 14.9.1967, וכן הביטוי 'רוח של ברזל ומסורת של זהב' בפסקה שעניינה הכותל המערבי, 'אל נא תנשקני', דבר, 6.11.1967.
 52 'הצנחן מאיר אריאל: באש הקרב על ירושלים ראיתי את עולמי הפנימי באור חדש', מעריב, 11.8.1967.
 53 'הצנחן מאיר אריאל: באש הקרב על ירושלים ראיתי את עולמי הפנימי באור חדש', מעריב, 11.8.1967.
 54 מכתב מיהודית פלצ'ר, 19.1.1968, ארכיון אריאל.
 55 מכתב מיכל, 11.8.1967, ארכיון אריאל.
 56 הול-קת'לה (1990), עמ' 41-1.
 57 בעניין עמדות אלו ראו למשל את דבריו בסרט התיעודי של אידו סלע 'מסע הבחירות של מאיר אריאל' (1990) וכן בראיון עם יואב קוטנר (1995), קוטנר רוק.נט, <http://www.kutnermusic.com/2010/06/1996.html> (אוחזר ב-16.10.2014).
 58 ורד לי, 'חמש שאלות ליואב קוטנר: מאיר אריאל עצמאי בשטח', הארץ, 24.2.2010.
 59 ר' למשל שילוני (1999).
 60 ר' למשל השירים 'מדרש יונת' (1988) ו'שיר כאב' (1978); המסה השירית 'בוא לא נקרא לזה ויתור על הארץ', פורום מאיר אריאל באתר תפוז, <http://sf.tapuz.co.il/article-1047-1-113-1694> (אוחזר ב-20.10.2014); וכן דבריו בסרט 'מסע הבחירות של מאיר אריאל'.
 61 פוקן (2005).
 62 סרוסי ורגב (תשע"ד), עמ' 123-205.
 63 אופנהיימר (תשס"ד), עמ' 1-2.
 64 ויליאמס (1977).
 65 מירון (1992), עמ' 250, 253.
 66 'ירושלים של ברזל' בכתב ידה של נעמי שמר, עם שינויים, ארכיון אריאל.
 67 'ירושלים של ברזל' בכתב ידה של נעמי שמר, עם שינויים, ארכיון אריאל.
 68 מכתב מנעמי שמר, 23.6.1967, ארכיון אריאל.
 69 אידו סלע (1990), 'מסע הבחירות של מאיר אריאל'.

מקורות

אופנהיימר, יוחאי (תשס"ד), הזכות הגדולה לומר לא: שירה פוליטית בישראל (ירושלים). אלמגור, דן (1996), 'איך נולד השיר "ירושלים של זהב"', הדאר, 75, ז"ח. ליסק, משה (2001), 'האתוס הבטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית', תרבות דמוקרטית, 4–5.

מירון, דן (1987), 'זמירות מארץ להד"ם: מקומה של נעמי שמר בחיינו', הנ"ל, אם לא תהיה ירושלים: מסות על הספרות העברית בהקשר תרבותי-פוליטי (תל אביב). מירון, דן (1992), 'שוב יוצא הזמר: עדותם של פזמונים', הנ"ל, מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות (ירושלים ותל אביב).

סרוסי, אדווין ומוטי רגב (תשע"ד), מוסיקה פופולרית ותרבות בישראל (רעננה). פוקו, מישל (2005[1969]) מהו מחבר, דרור משעני (מתרגם) (תל אביב). קימרלינג, ברוך (1993), 'מיליטריזם בחברה הישראלית', תאוריה וביקורת, 4. קימרלינג, ברוך (2001), 'ההבניה החברתית של המושג "הבטחון הלאומי" של ישראל"', תרבות דמוקרטית, 4–5.

שגב, תום (2005), 1967: והארץ שינתה את פניה (ירושלים). שילוני, יפתח (1999), 'מאיר אריאל', יהדות חופשית, 16–17. שלום, זכי (תשס"א), 'תקופת ההמתנה ערב מלחמת ששת הימים', חנה יבלונקה וצבי צמרת (עורכים), העשור השני (ירושלים).

Hall-Cathala, David (1990), *The Peace Movement in Israel 1967-1987* (London).

Williams, Raymond (1977), 'Structures of Feeling', *ibid*, *Marxism and Literature* (Oxford & New York).